

Шпіляревич В. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

**ПЕРЕХІД НА БІК ВОРОГА В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ
(Ч. 1 СТ. 111 КК УКРАЇНИ)**

**TRANSITION TO THE ENEMY'S SIDE DURING THE PERIOD
OF ARMED CONFLICT: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS
OF THE CHARACTERISTICS OF THE OBJECTIVE SIDE
OF THE COMPOSITION OF TREASON (PART 1 OF ARTICLE 111
OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)**

Стаття присвячена дослідженню особливостей об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), обов'язковими ознаками якої є суспільно небезпечне діяння – це перехід на бік ворога та обстановка вчинення злочину – це період збройного конфлікту.

За результатами проведеного наукового дослідження автором зроблено висновок про те, що суспільно небезпечне діяння (перехід на бік ворога) може бути вчинене як у формі дії (активної кримінально протиправної поведінки особи), так і у формі бездіяльності (пасивної кримінально протиправної поведінки особи). При цьому сам перехід може бути двох видів – фізичний та інтелектуальний. Фізичний перехід на бік ворога – це фактичний перетин державного кордону України й перехід під керівництвом ворога. Інтелектуальний перехід на бік ворога пов'язаний з наданням допомоги іноземній державі, іноземній організації або її представникам на території України.

Перехід на бік ворога може вчинятися громадянином України як за власною ініціативою без попереднього отримання злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, так і за ініціативою відповідної іноземної держави, іноземної організації або їх представників за попередньо отриманим від них злочинним завданням, і є кримінально караним за ч. 1 ст. 111 КК України виключно тоді, коли він вчинений в період збройного конфлікту саме міжнародного характеру, тобто в період збройного зіткнення між державами, але за межами оголошення в Україні воєнного стану.

І на завершення наукового дослідження конкретизовано, що перехід на бік ворога в період збройного конфлікту є закінченим злочином з моменту виконання громадянином України хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників, на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Ключові слова: національна безпека України, кримінальна відповідальність, підривна діяльність, збройний конфлікт, воєнний стан.

The article is devoted to the study of the features of the objective side of the composition of treason, committed in the form of switching to the side of the enemy during the armed conflict (Part 1 of Article 111 of the Criminal Code of Ukraine), the mandatory features of which are a socially dangerous act – this is switching to the side of the enemy and the setting of the crime is a period of armed conflict.

Based on the results of the scientific research, the author concluded that a socially dangerous act (turning over to the side of the enemy) can be committed both in the form of action (active criminal illegal behavior of a person) and in the form of inaction (passive criminal illegal behavior of a person). At the same time, the transition itself can be of two types – physical and intellectual. Physical transfer to the side of the enemy is the actual crossing of the state border of Ukraine and transfer under the leadership of the enemy). Intellectual transition to the side of the enemy is connected with the provision of assistance to a foreign state, a foreign organization or its representatives on the territory of Ukraine.

A citizen of Ukraine can defect to the side of the enemy on his own initiative without first receiving a criminal assignment from a foreign state, a foreign organization or their representatives to carry it out to the detriment of the sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or information security of Ukraine, as well as at the initiative of the relevant foreign state, foreign organization or their representatives on a previously received criminal assignment from them, and is criminally punishable under Part 1 Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine only when it is committed during an armed conflict of an international nature, that is, during an armed conflict between states, but beyond the declaration of martial law in Ukraine.

And at the end of the scientific research, it was specified that switching to the side of the enemy during an armed conflict is a completed crime from the moment a citizen of Ukraine performs at least one task received from a foreign state, a foreign organization or their representatives, to the detriment of sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or informational security of Ukraine.

Key words: *national security of Ukraine, criminal responsibility, subversion, armed conflict, martial law.*

Постановка проблеми. Державна зрада – це злочин, що характеризується високим ступенем суспільної небезпечності, оскільки його вчинення посягає на суспільні відносини, які виникають з приводу забезпечення основ національної безпеки України, а саме, як впливає безпосередньо зі змісту диспозиції кримінально-правової норми, викладеної у ч. 1 ст. 111 Кримінального кодексу України (далі – КК України), – суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, обороноздатності, державної, економічної чи інформаційної безпеки [1].

Варто зауважити, що практично до 20 лютого 2014 року, тобто до початку вторгнення Збройних Сил РФ на територію Автономної Республіки Крим, а в подальшому й Донецької та Луганської областей України, які є невід’ємною частиною нашої держави, з метою встановлення окупаційного контролю над Україною, мали місце лише поодинокі випадки вчинення громадянами України державної зради. Особливої активізації даний злочин набув з моменту повномасштабного відкритого воєнного нападу РФ на територію України, який відбувся 24 лютого 2022 року та, на жаль, є актуальним дотепер. Зокрема, про це свідчать статистичні дані, розміщені на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, з яких випливає, що найбільше фактів вчинення державної зради опубліковано впродовж січня-грудня 2022 року – 1957, з них: вручено повідомлення про підозру – 609, проваджень направлено до суду – 309 [2].

У зв’язку з цим державна зрада як злочин проти основ національної безпеки України на сьогодні потребує особливого аналізу з метою забезпечення належної кримінально-правової характеристики її складу та здійснен-

ня в подальшому правильної кваліфікації на практиці.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Теоретичним підґрунтям вивчення об’єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), стали наукові праці таких учених, як: О. Ф. Бантишев, Ю. В. Баулін, В. Г. Гончаренко, О. О. Дудоров, О. В. Зайцев, Т. Б. Ніколаєнко, В. А. Омельчук, Є. О. Письменський, А. А. Піонтковський, В. Г. Потєбенко, В. Я. Тацій, В. Р. Філіпенко, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара, які безпосередньо стосуються досліджуваного питання або частково присвячені розгляду важливих концептуальних проблем державної зради як злочину проти основ національної безпеки України.

Метою статті є характеристика об’єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), та вироблення на основі цього відповідних висновків щодо її особливостей.

Виклад основного матеріалу. У чинному КК України відповідальність за державну зраду регламентується у Розділі I Особливої його частини «Злочини проти основ національної безпеки України», а саме у ст. 111 («Державна зрада»), у межах якої державну зраду законодавець тлумачить як «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти Укра-

їни» [1]. Даний злочин належить до особливо тяжких злочинів, чим ще раз підкреслюється його серйозна небезпека для нашої держави у випадку його вчинення.

Доцільно звернути увагу на те, що державна зрада була відома й кримінальному законодавству 1960 року, яке діяло на території України до моменту набрання чинності КК України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Зокрема, у Кримінальному кодексі України від 28 грудня 1960 року № 2001-05 (далі – КК України 1960 року) відповідальність за неї передбачалася ст. 56 («Державна зрада»), яка містилася у Главі I Особливої його частини «Злочини проти держави», а сам злочин належав до групи особливо небезпечних злочинів проти держави. Щодо визначення державної зради, то під нею розумілося «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній недоторканності, обороноздатності або державній безпеці України: перехід на бік ворога у воєнний час або в бойовій обстановці, шпигунство, подання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України» [3]. Тобто якщо порівнювати трактування «державної зради», яке наведене у чинному КК України, з її розумінням у КК України 1960 року, то можна зробити висновок про те, що в обидвох законодавчих актах про кримінальну відповідальність:

1) суспільно небезпечні діяння змістовно є тотожними та полягають у: а) переході на бік ворога; б) шпигунстві; в) наданні іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [3; 1].

2) державна зрада у формі переходу на бік ворога за КК України 1960 року була кримінально караною у разі вчинення її у воєнний час або в бойовій обстановці (ч. 1 ст. 56 КК України 1960 року), а у чинному КК України до 7 березня 2022 року кримінальна відповідальність за перехід на бік ворога наставала за вчинення його в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України). Однак з 7 березня 2022 року на підставі закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної

безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 3 березня 2022 року № 2113-IX у ч. 1 ст. 111 КК України залишено відповідальність виключно за перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, а обстановку «в умовах воєнного стану» виключено та закріплено у ч. 2 цієї ж статті як таку, що обтяжує кримінальну відповідальність за державну зраду в цілому, тобто стосується всіх її суспільно небезпечних діянь: а) переходу на бік ворога; б) шпигунства; в) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [4].

А зараз більш детально про особливості об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), обов'язковими ознаками якої є суспільно небезпечне діяння та обстановка вчинення злочину.

1. Суспільно небезпечним діянням є перехід на бік ворога, який, як справедливо зазначається окремими ученими, здебільшого характеризується вчиненням активних дій, але й може бути вчинений у формі бездіяльності [5, с. с. 78, 82; 6, с. 218]. Так, Т. Б. Ніколаєнко та В. А. Омельчук доводять, що бездіяльність може мати місце, наприклад, у випадку умисного неповідомлення військовослужбовцем Збройних Сил України своєму командирі про існуючі реальні загрози наступальних дій з боку ворога та необхідність вжиття заходів оборонного характеру [6, с. 218]. Фактично не виключається це й на нормативному рівні, оскільки якщо аналізувати зміст диспозиції кримінально-правової норми, закріпленої у ст. 111 КК України, то законодавець визначає державну зраду через термін «діяння» [1], яке, як відомо в теорії кримінального права, може мати дві форми – дію (активну кримінально протиправну поведінку особи) та бездіяльність (пасивну кримінально протиправну поведінку особи) [7, с. 89; 8, с. 102; 9, с. 164; 10, с. 95; 11, с. 130].

У сучасний період у кримінально-правовій науці виокремлюється два можливих види переходу на бік ворога при вчиненні громадянином України державної зради – фізичний та інтелектуальний. Спершу ще А. А. Піонт-

ковський зазначав, що «перехід на бік ворога – це допомога ворогу, якщо навіть вона й не пов'язана з обов'язковим фізичним переходом, тобто залишенням кордонів своєї Батьківщини й переходом під керівництво ворога» [12, с. 146]. У подальшому окремі вітчизняні учені чітко окреслили, що перехід на бік ворога може полягати не тільки у фізичному переході, але й у наданні допомоги такій державі або її представникам на території України (так званий інтелектуальний перехід) [13, с. 327; 14, с. 146-147; 5, с. 78]. При цьому за результатами анкетування, проведеного О. В. Зайцевим та В. Р. Філіпенко серед працівників слідчих органів Служби безпеки України, резюмовано, що саме останній вид переходу на бік ворога є найбільш небезпечним та складним для розслідування й доказування [15, с. 60].

Не менш важливим під час дослідження правової природи переходу на бік ворога при вчиненні державної зради є з'ясування того, за чиєю ініціативою він може бути здійснений. З цього приводу слушною є думка Ю. В. Бауліна, який стверджує, що перехід на бік ворога може бути вчинений як за власною ініціативою громадянина України без попереднього надання йому злочинного завдання (суб'єкт виражає згоду на співробітництво за своєю ініціативою), так і за попередньо отриманим злочинним завданням, наприклад, отримання пропозиції перейти на бік ворога, на яку суб'єкт погоджується [16, с. 204]. Аналогічну позицію відстоюють також М. І. Мельник та М. І. Хавронюк, що впливає з аналізу ними спеціальної підстави звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду, де ученими акцентується увага на тому, що «якщо громадянин України попереднього ніякого злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників не отримував для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, але за власною ініціативою вчинив державну зраду, то відповідно підстави для його звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення державної зради немає» [17, с. 272].

Тому, як доречно зауважує Н. С. Кончук з точки зору кваліфікації стадії вчинення дер-

жавної зради, «лише ініціативу громадянина України, який, так би мовити, запропонував іноземній державі, іноземній організації або їх представникам свої «послуги», але попередньо не отримав від останніх жодної вказівки щодо виконання ним злочинного завдання (вчинення зрадницьких дій), потрібно розглядати як готування до вчинення державної зради» [5, с. 79], а не як закінчений злочин (ст. 111 КК України «Державна зрада»).

2. Обставинкою вчинення переходу на бік ворога є період збройного конфлікту. Згідно закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2028 року № 2469-VIII (п. 7 ч. 1 ст. 1) «збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)» [18]. Тобто як впливає з вище наведеного тлумачення, збройний конфлікт за своїм характером може бути міжнародним і неміжнародним (внутрішнім). Про відповідні їх види зазначається також й у міжнародному гуманітарному праві, а саме у: а) Женевській Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року № 995_151 (ст. ст. 2, 3) [19]; а) Женевській Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року № 995_152 (ст. ст. 2, 3) [20]; в) Женевській Конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року № 995_153 (ст. ст. 2, 3) [21]; г) Женевській Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року № 995_154 (ст. ст. 2, 3) [22]; д) Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року № 995_199 (ст. 1) [23]; е) Додатковому протоколі до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року № 995_200 (ст. 1) [24] тощо.

Але належить відмітити, що державна зрада у формі переходу на бік ворога в період зброй-

ного конфлікту можлива тільки при збройному конфлікті міжнародного характеру [25, с. 18], який має самостійне правове значення для кваліфікації за ч. 1 ст. 111 України (як перехід на бік ворога в період збройного конфлікту) лише тоді, коли він відбувається поза межами воєнного стану – у разі фактичного початку воєнних дій, але ще до оголошення воєнного стану або ж у мирний час [26, с. 57; 27, с. 32]. Тому якщо вчинення громадянином України державної зради у формі переходу на бік ворога буде мати місце під час збройного конфлікту між державами, але після оголошення в Україні воєнного стану, то така його протиправна поведінка повинна кваліфікуватися не за ч. 1 ст. 111 КК України (як перехід на бік ворога в період збройного конфлікту), а за ч. 2 ст. 111 КК України (як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану).

І на завершення – щодо особливостей конструкції об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України) – моменту закінчення злочину. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду в цілому звертає увагу на те, що злочин, передбачений ст. 111 КК України («Державна зрада»), є кримінальним правопорушенням з формальним складом [28]. Тобто відсутність будь-яких суспільно небезпечних наслідків у вигляді реального заподіяння шкоди відповідним основам національної безпеки України не свідчить про відсутність складу вказаного злочину [29].

Однак щодо особливостей конструкції об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої саме у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (моменту закінчення злочину), то на сьогодні у кримінально-правовій літературі можна виокремити три групи вчених, які по-різному висловлюються з цього приводу. Наприклад, Ю. В. Баулін вважає, що «перехід на бік ворога є закінченим злочином з моменту здійснення такого переходу, тобто дачі згоди громадянином України на співробітництво з ворогом на шкоду інтересам України» [16, с. 204].

В. Я. Тацій зазначає, що «в цій формі державна зрада визнається закінченою з моменту, коли особа почала надавати допомогу ворогові» [13, с. 12].

Представники третьої групи учених (О. О. Дудоров, Н. С. Кончук, М. І. Мельник, Є. О. Письменський, М. І. Хавронюк) пов'язують закінчення переходу на бік ворога з моментом, коли громадянин України виконав в інтересах ворога певні дії на шкоду України» [26, с. 57; 5, с. 82; 17, с. 268]. Позиція цих учених є найбільш прийнятною. Вона фактично є тотожною й правовим висновкам, зробленими Верховним Судом, де останнім чітко визначено, що державна зрада є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи з моменту отримання від них злочинного завдання, а з моменту саме вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні [29]. Але необхідно конкретизувати, що виконання громадянином України у період збройного конфлікту хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників завдань на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України є достатнім для кваліфікації його протиправної поведінки як закінченого злочину, передбаченого ст. 111 КК України («Державна зрада»).

Висновки. Таким чином, резюмуючи усе вище наведене, слід констатувати, що особливості об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), виражаються в наступному:

1) обов'язковими її ознаками є суспільно небезпечне діяння – це перехід на бік ворога та обстановка вчинення злочину – це період збройного конфлікту;

2) суспільно небезпечне діяння (перехід на бік ворога) може бути вчинене як у формі дії (активної кримінально протиправної поведінки особи), так і у формі бездіяльності (пасивної кримінально протиправної поведінки особи);

3) перехід на бік ворога може бути двох видів – фізичний (фактичний перетин державного кордону України й перехід під керівництво ворога) та інтелектуальний (надання допомоги іноземній державі, іноземній організації або їх представникам на території України);

4) такий перехід може бути вчинений громадянином України як за власною ініціативою без

попереднього отримання злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, так і за ініціативою відповідної іноземної держави, іноземної організації або їх представників за попередньо отриманим від них злочинним завданням;

5) він є кримінально караним за ч. 1 ст. 111 КК України виключно тоді, коли вчинений громадянином України в період збройного

конфлікту саме міжнародного характеру, тобто в період збройного зіткнення між державами, але за межами оголошення в Україні воєнного стану;

б) перехід на бік ворога в період збройного конфлікту є закінченим злочином з моменту виконання громадянином України хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників, на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування : Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
3. Кримінальний кодекс України : закон України від 28 груд. 1960 р. № 2001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану : закон України від 3 бер. 2022 р. № 2113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
5. Кончук Н. С. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. ... спец. 12.00.08. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 218 с.
6. Ніколаєнко Т. Б., Омельчук В. А. Кваліфікація кримінальних правопорушень : актуальні проблеми : підручник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. 504 с.
7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 456 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
9. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіге, 2014. 944 с.
10. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.
11. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручн. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-те, доп. і перероб. Одеса : Фенікс, 2017. 468 с.
12. Пионтковский А. А. Государственные (контрреволюционные) преступления. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Пионтковский, А. А. (Андрей Андреевич), засл. деят. науки., Меньшагин, В. Д. (Владимир Дмитриевич), проф. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Том 1 /А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. М.: Госюриздат, 1955. 800 с.
13. Тацій В. Я. Розділ I Особливої частини. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Вид. четверте, доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 1208 с.
14. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Державна зрада. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. 1064 с.
15. Зайцев О. В. та Філіпенко В. Р. Перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту як одна з форм учинення державної зради. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. 2017. № 1 (77). С. 53–63.
16. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. К.: Атіка, 2004. 296 с.

17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-ге вид., переробл. та доп. К.: Юридична думка, 2012. 1316 с.
18. Про національну безпеку України : закон України від 21 чер. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
19. Женевська Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_151. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
20. Женевська Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_152. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
21. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
22. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
23. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : Міжнародний документ від 8 чер. 1977 р. № 995_199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
24. Додатковий протокол до Женевській конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) : Міжнародний документ від 8 чер. 1977 р. № 995_200. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
25. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. В. Г. Потебенька, В. Г. Гончаренка. К.: Форум, 2001. 942 с.
26. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Видавництво «Елтон-2», 2012. 780 с.
27. Хавронюк М. І. Глава III. Злочини проти основ національної безпеки України. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник (Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.). Вид. 2-ге. переробл. та допов. / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К.: Атіка, 2008. 712 с.
28. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 953/3558/22 (провадження № 51-6103км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757857> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).
29. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 9 квітня 2024 року у справі № 639/1528/22 (провадження № 51-6937км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118297134> (дата звернення: 28 грудня 2024 року).